
Чарльз
Больярд

АВГУСТИН, ЕПІКУР ТА СКЕПТИЦИЗМ СТОСОВНО ЗОВНІШНЬОГО СВІТУ¹

Залежність Августина від провідних елліністичних філософів його часу очевидна навіть для того, хто лише побіжно знайомий з його творами². У багатьох своїх текстах він зізнається, що його фліртування з (наприклад) маніхейством, «академічним» скептицизмом та платонізмом було критично важливим для його філософського розвитку, а засвоєння вчень цих шкіл допомогло йому вигострити захист свого новознайденого світогляду, християнства. Елліністичний вплив найбільш виразний у його ранніх діалогах, а в одному з найперших — *Contra Academicos*, «Проти академіків» (надалі в

¹ Переклад здійснено та опубліковано з дозволу автора й видавництва *Johns Hopkins University Press* за виданням: Bolyard, Charles. Augustine, Epicurus, and External World Skepticism // *Journal of the History of Philosophy*. — 2006 — # 44 (2) — p. 157—168. © 2006 *Journal of the History of Philosophy*, Inc. Редакція «Філософської думки» висловлює окрему подяку автору статті за розв'язання власним коштом усіх питань, пов'язаних з оплатою видавництву *Johns Hopkins University Press* грошової компенсації за надання дозволу на український переклад. Редакція розглядає цей вчинок автора як його особистий благодійний внесок у розвиток журналу «Філософська думка» та його творчих контактів зі спільнотою англomовного філософського світу.

² Повну біографію Августина, історичну та інтелектуальну, див. у виданні: Peter Brown, *Augustine of Hippo* (Berkeley, CA: University of California Press, 1967).

тексті СА³) — Августин спрямовує свою енергію на спростування «академічного» скептицизму.

Дія діалогу розгортається в сільському маєтку, де Августин і декілька найбільш ревних його учнів можуть зосередитися на філософських пошуках, віддалік від спокус міського життя. Їхні дискусії відбуваються під час обіду, у лазні й під тінню дерева у зеленіючому полі. Ця ситуація дещо нагадує Епікурів сад насолод; але найбільше Августин завдячує Епікурові не в мирському, а в філософському плані. Я спробую довести, що одну важливу складову Августинового спростування скептицизму найкраще розглянути як звернення до певних аспектів Епікурової епістемології.

Звісно ж, на перший погляд така заява може видатися абсурдною. Окрім очевидних конфліктів між християнською етикою та звичним (часто перекинутом) розумінням Епікурового сенсуалізму, подив викликає сама ідея того, що матеріалістична (якщо не напрочуд атеїстична) філософія Епікура могла позитивно вплинути на Августинові філософські переконання. Справді, в останній частині СА Августин загалом виставляє матеріалізм на посміховисько⁴. Але на цю збентеженість можна одразу відповісти нагадуванням про те, кому було адресовано діалог Августина. Після власних вправ у скептицизмі Августин був прекрасно обізнаний в аргументативних тропях, які використовувалися скептиками на свій захист. Один з цих тропів — троп протистояння й конфлікту — був спрямований на послаблення рішучості опонента шляхом протиставлення будь-яким його аргументам не менш переконливих аргументів на користь протилежного висновку. Утім, коли скептик вдається до такого кроку, він використовує протилежну аргументацію як риторичний засіб і не приєднується особисто ані до її засновків, ані до її висновків.

Звертаючись до епікурейства у своєму протистоянні епістемологічним настановам скептиків, Августин обертає цей скептичний троп проти тих, хто висував його зазвичай, і тим самим використовує іншу улюблену витівку скептиків: обертає погляди свого опонента проти нього самого. Хоча Августин ніде не каже відкрито, що він вдається тут до цього прийому, його текст безумовно відкритий для такого прочитання. В одному місці діалогу учень Августина Аліпій, граючи роль академічного скептика, звертається до Августина з таким запитом:

³ Нещодавній англійський переклад з розлогими нотатками й корисними коментарями: Augustine, *Against the Academicians and The Teacher*, Peter King, trans. (Indianapolis, IN: Hackett Publishing, 1995).

⁴ Див., наприклад, СА 3.17.38,54-68.

«Тому я бажав би, аби ти, добрий обвинувач академіків, пояснив свій намір: а саме, на чий захист ти повстаєш проти них. Бо я боюся, що ти, спростовуючи академіків, хочеш сам себе визнати академіком» (СА 2.9.22.1-4)⁵.

Негайна відповідь Августина й один з його пізніших коментарів показують нам, як він реагував на такі звинувачення:

«...хоча навіть найскромніший Цицерон казав, що він звинувачує Вереса лише за-для того, щоб бути захисником сицилійців, з цього не випливає, що будь-хто, хто звинувачує когось, має іншого, кого він захищає» (СА 2.9.22.5-8)⁶.

Пізніше він зауважує:

«Ніхто не перепливає Егейське море без корабля чи іншого судна...; хоча, якщо він не прагне нічого іншого, як тільки дістатися [на інший берег], після прибуття він готовий відкинути з презирством все те, чим дістався» (СА 3.2.3.32-37)⁷.

Августин ніколи не відмежовується відкрито від методів, властивих скептикам, і практично визнає, що деякі з цих методів — наприклад, використання якихось речей лише для подолання поточної проблеми, без особистої згоди з використаним засобом — є якщо не ідеальними, то принаймні припустимими. Пам'ятаючи про це, ми можемо звернутися до ролі епікурейської епістемології в СА.

Вплив Епікура на Августина найбільше відбивається в Августиновій «наче земній» відповіді академічному скептицизму (СА 3.11.24). Саме на цьому фрагменті та його текстовому обрамленні ми зосередимося в цій статті. Розглянувши цей «наче земний» фрагмент у його безпосередньому контексті (§ 1) і його тлумачення Бюрнеятом, яке я називаю «суб'ек-

⁵ Усі переклади античних текстів в українській версії статті зроблені з відповідних оригіналів. Діалог Августина перекладається за виданням: *Augustin. Contra Academicos. De Beata Vita. De Ordine // Oeuvres de Saint Augustin. 1re série : Opuscles. IV. Dialogues Philosophiques.* — Paris : Desclée, De Brouwer et Cie, 1948. — 478 p. В оригіналі: «Proinde velim mihi exponas, bone accusator Academicorum, officium tuum; id est, in quorum defensionem hos oppugnes. Metuo enim, ne Academicos refellens, Academicum te probare velis». В англійському перекладі Ч. Больярда: «Well then, my good accuser of the Academic Sceptics, I should like you to explain your position to me. That is, in whose defense are you attacking them? I am afraid that you may want to prove yourself an Academic Sceptic in refuting the Academic Sceptic» (*примітка перекладача*).

⁶ В оригіналі: «si enim a Cicerone modestissime dictum est, ita eum Verres esse accusatorem, ut Sicularum defensor esset, propterea necesse est, eum qui aliquem accuset, habere alterum quem defendat». В англійському перекладі Ч. Больярда: «Even if Cicero in his modesty said that he was an accuser of Verres only insofar as he was a defender of the Sicilians, it is not thereby necessary that anyone who accuses someone has another person whom he is defending» (*примітка перекладача*).

⁷ В оригіналі: «Nam ut sine navi, vel quolibet vehiculo... Aegeum mare nemo transmittit; quamvis nihil aliud, quam pervenire proponat; quod cum ei evenerit, illa omnia quibus advectus est, paratus sit abicere atque contemnere». В англійському перекладі Ч. Больярда: «Nobody crosses the Aegean Sea without a ship or another means of transport... If he proposes to do nothing save get to the other side, then once he has made the crossing he is ready to throw away and condemn whatever carried him there» (*примітка перекладача*).

тивістським» (§ 2), я надалі запропоную «епікурейське ідеалістичне тлумачення» Августина, що виходить насамперед з Епікурової теології, як її подає Цицерон в *De Natura Deorum* (§ 3–4). Хоча в остаточному рахунку це тлумачення поступається менш радикальній альтернативі, яку я запропоную в останньому розділі статті, воно є природним та правдоподібним: філософськи природним, враховуючи наші пост-картезіанські погляди на проблему скептицизму, та історично правдоподібним, враховуючи епікурейське тло Августинової дискусії. На завершення, я запропоную моє власне «епікурейське реалістичне тлумачення» (§ 5).

Коротко, моя теза полягає ось у чому. Хоча «суб'єктивістське тлумачення» Бюрнеята успішно долає *глобальний* скептицизм (тобто твердження про те, що неможливо *нічого* знати), воно залишається сумісним з більш обмеженим скептицизмом стосовно зовнішнього світу (тобто твердженням про те, що неможливо знати щось щодо *існування зовнішнього світу*). Натомість «епікурейське ідеалістичне» та «епікурейське реалістичне» тлумачення несумісні з обома цими видами скептицизму, а отже, краще відбивають структуру Августинової аргументації. Серед цих двох тлумачень «реалістичне» переважає як з історичних, так і з філософських міркувань — насамперед з огляду на матеріалістичні тенденції, притаманні філософії Епікура.

1. Аргументативна структура *Contra Academicos*

Діалог «Проти академіків», написаний невдовзі після навернення Августина в 386 році, зазвичай вважається його першою серйозною спробою розриву з панівною поганською філософською школою пізньої імперії. Як і багато інших представників інтелектуальної еліти свого часу, Августин відвідував різні філософські школи (чи радше секти), які існували в його світі. Серед них був і філософський скептицизм, вплив якого на Августина виявився недовгим, але відчутним⁸.

Звичайно ж, скептицизм постає в різних версіях. Але за часів Августина більшість з них мали декілька спільних засадничих елементів. По-перше, скептицизм понад усе був мотивований етичними міркуваннями. Хоча його ключовим компонентом була епістемологія, скептики вважали свої радикальні погляди на знання *засобом* досягнення стану *атараксії* (що зазвичай перекладається як «умиротвореність розуму», «незбурення» чи «заспокоєність»). Уживаючи типові аргументативні засоби, що називалися

⁸ Можливо також, що скептицизм для Августина був лише спокусою (імовірно, міцною), коли Августин плекав сумніви стосовно маніхейства та католицизму. Я вдячний анонімному рецензенту своєї статті за це зауваження.

«тропами», скептики прагнули довести себе та інших до стану *epoche* чи «утримання переконання»⁹. Вони вважали, що з моменту досягнення цього стану неспокій людини щодо філософських питань зникає, тим самим дозволяючи розцвісти *атараксії*.

Через ці етичні чесноти скептики вважали себе мудрими людьми й закликали інших іти їхнім шляхом. Більш радикальні піронічні скептики, що піддавали сумніву істинність усіх тез без винятку, швидко наражалися на наступне заперечення, висловлюване в різний спосіб упродовж усієї історії філософії: здається, що *радикальний* скептик не може жити відповідно до свого скептицизму. Якщо людина піддає сумніву такі тези як «Їсти треба регулярно» або «Гуляти по краю провалля небезпечно», з цього випливає, що вона не може жити взагалі¹⁰.

Академічні скептики — названі так, оскільки їхні перші прихильники були членами Платонової Академії — намагалися уникнути цього закиду, стверджуючи, що скептицизм заперечував життя відповідно до *істини*, бо істину знати неможливо, але при цьому визнавав життя відповідно до *правдоподібного* чи ймовірного¹¹. Свого часу Августин обрав собі саме цю менш радикальну версію скептицизму, яка стала модною завдяки працям Цицерона (зокрема, його «Академії»). Але згодом Августин побачив проблеми в такому способі скептичного життя та швидко перейшов до платонізму та релігії своєї юності, християнства. Тепер він знов обернув погляд (вже менш схвальний) на свої юнацькі надмірності, палко спростовуючи ті переконання, які так приваблювали його в недалекому минулому.

У діалозі «Проти академіків» Августин звертається до кількох ключових тез академіків: (а) що посилення на правдоподібне чи ймовірне є об-

⁹ Англ. «suspension of belief». Поширений варіант перекладу цього вислову «утримання *від* переконання» є істотно неточним: адже йдеться не про те, що людина «утримує» себе від переконання, а про те, що вона «утримує» (чи «стримує») саме переконання, не дозволяючи йому виявитися ані у власному розумі, ані назовні (*примітка перекладача*).

¹⁰ Існує багато загальних описів античного скептицизму. Нещодавнє зібрання глибоких дослідів, з доброю вступною бібліографією: Myles Burnyeat, Michael Frede, *The Original Sceptics: A Controversy* (Indianapolis, IN: Hackett Publishing, 1997). Слід зауважити, що ті версії скептицизму, які обговорюються в цій статті, були такими для Августина, але не є такими для більшості сучасних коментаторів. Однією з ключових розбіжностей є те, що Августин, як і більшість середньовічних і модерних філософів, вважав головним предметом скептицизму знання. Іншими словами, він виходив з того, що головним питанням скептиків було «чи може людина щось *знати*». Зараз стає дедалі очевиднішим, що античні скептики зосереджувалися на іншому, хоча й пов'язаному з першим, питанні: «чи варто людині у щось вірити / бути в чомусь переконаною» [whether one should *believe* anything].

¹¹ Себто життя, в якому людина керується правдоподібним чи ймовірним (*примітка перекладача*).

грунтованим; (б) що скептики є мудрим; (в) що неможливо нічого знати; (г) що скептицизм веде до спокою. У цій статті ми зосередимося на тезі (в) і пов'язаних з нею головних епістемологічних аргументах.

Августин уважає, що мудра людина, виходячи з тези про те, що неможливо *нічого* знати чи «сприйняти»¹², мусить удатися до глобального скептицизму (СА 3.10.23-3.13.29). Основою цього скептичного висновку є визначення знаної істини, надане стоїком Зеноном. Наступне формулювання складене з двох різних висловів, як вони подані у СА:

«Істина, що може бути схопленою та сприйнятою, так вражає розум звідти, звідки вона походить, як вона *не могла б* постати звідти, звідки вона *не походить*» (СА 2.5.11 і СА 3.9.18).

Іншими словами, на думку Зенона, «сприйнята», «схоплена», або (як інколи каже Августин) «знана» істина передбачає, що її ментальна поява *не могла* бути спричиненою чимось іншим, ніж тим, чим вона фактично *була* спричинена¹³. Ураховуючи ці суворі каузальні вимоги, не дивно, що скептики у відповідь обрали саме цю критичну лінію: оскільки жодне явище не відповідає цьому суворому стандарту, з цього випливає, що неможливо нічого знати.

Утім, Августин вважає, що цей стандарт *можна* витримати, щонайменше в деяких випадках. Мета Августина — виявити такі твердження, стосовно яких сумніватися цілковито неможливо¹⁴. Невдовзі він висновує наступні чотири диз'юнктивні твердження:

«...я трошки розуміюся на цій фізиці. Маю ж бо певність, що (1) світ або один, або не один; і (2) якщо не один, кількість [світів] або скінченна, або нескінченна. Хай Карнеад пояснить, що це твердження схоже на хибне. Так само, знаю, що (3) наш світ влаштований саме так або природою тіл, або певним передбаченням; і знаю, що (4)

¹² «Сприйняття» (perceptio) — технічний термін, запозичений зі стоїчного визначення, даного Зеноном. Він передбачає не просто отримання ментального змісту, але безпомилкове схоплення цього змісту як істинного. Слід також зазначити, що погляд Августина на епікурейство є загалом негативним — що очевидно, наприклад, з його зневажливих ремарок про «цього ласолюба Епікура» (СА 3.10.23). Але Августин залюбки здійснює запозичення в того ж Епікура, коли це запозичення видається доречним у його полеміці проти скептиків.

¹³ Звісно ж, на певному рівні, ця теза є тавтологією: врешті-решт, якщо певне X дійсно спричинене Y, воно не може бути потенційно спричиненим будь-чим іще. Отож, це визначення слід розуміти в застосуванні до X-типів, а не до окремих X-проявів [X-tokens]. У такому разі цілком доречно розглядати випадки, у яких певний X-прояв дійсно спричиняється Y, але жоден X-прояв не може *потенційно* спричинитися Z, де $Z \neq Y$.

¹⁴ У СА 3.9.21 Августин також висловлює думку, що це визначення не може так прислужитися скептикам, як вони того бажають, інакше скептикам потрібно було б сприйняти істину цього визначення, а це означало б, що *дещо* сприйняти можливо. З іншого боку, якщо це визначення не «сприймається», немає переконливої причини визнавати ані це визначення, ані виведені з нього висновки стосовно глобального скептицизму.

він або (а) завжди існував й існуватиме, або (б) почав існувати й ніколи не припинить, або (в) не мав поставання в часі, але матиме кінець існування, або (г) і почав існувати, і не триватиме завжди... Ці істини є протилежними [одна одній]¹⁵, і ніхто не зможе сплутати з ними щось хибне» (СА 3.10.23)¹⁶.

Коротко кажучи, Августин пропонує скептику переконати його, що такі вичерпні диз'юнктивні твердження можна сплутати, або вважати схожими, із чимось хибним. Саме тут скептик і висуває скептицизм стосовно зовнішнього світу: «Звідки ви знаєте, що зовнішній світ існує... якщо почуття ненадійні?»¹⁷ Іншими словами, скептик стверджує, що всі ці диз'юнктивні твердження про зовнішній, фізичний світ передбачають існування зовнішнього світу, а отже, їхню істинність знати неможливо, якщо невідомо, чи існує сам цей зовнішній світ. Якщо скептицизм стосовно зовнішнього світу можна обстоювати, з цього випливає, що диз'юнкції Августина можна сплутати з чимось хибним, а отже, цей його аргумент проти глобального скептицизму не досягає своєї мети.

Відповідь Августина скептицизмові стосовно зовнішнього світу складається з двох ключових компонентів: (а) теза Августина, що речі йому «видаються», і (б) його припущення «наче землі». Августин підкріплює (а), стверджуючи, що для похибки потрібно, аби щось «видавалося» чимось — бо інакше з приводу чого ми б помилялися? Оскільки ж можливість похибки є головним рушієм скептичного сумніву, скептицизм *вимагає* визнання

¹⁵ Ч. Больярд перекладає: «є (логічними) диз'юнкціями» (*примітка перекладача*).

¹⁶ В оригіналі: «Tamen ego qui longe adhuc absum vel a vicinitate sapientis, in istis physicis nonnihil scio. Certum enim habeo, aut unum esse mundum, aut non unum; et si non unum, aut finiti numeri, aut infiniti. Istam sententiam Carneades falsae esse similem doceat. Item scio mundum istum nostrum, aut natura corporum, aut aliqua providentia sic esse dispositum; eumque aut semper fuisse et fore, aut coepisse esse minime desitutum; aut ortum ex tempore non habere, sed habiturum esse finem; aut et manere coepisse, et non perpetuo esse mansurum... Vera enim ista sunt disiuncta, nec similitudine aliqua falsi ea potest quisquam confundere». В англійському перекладі Ч. Больярда: «I still know something about physics. For I am certain that (1) there is either one world or not. And (2) if there is not just one, the number of them is either finite or infinite. Would Carneades teach us that this statement is similar to the false? In the same way, I know that (3) our world is disposed as it is either by the nature of bodies or by some plan. And I know that (4) (a) either it always did exist and always will, or (b) it started to exist and will never stop, or (c) it did not start in time but will have an end, or (d) it started and will not last forever...These truths are (logical) disjunctions, and no one can confuse a likeness of something false with them». Цифри і літери в дужках у цитаті належать Ч. Больярду (*примітка перекладача*).

¹⁷ Зазначимо, що це суперечить сильній тезі Бюрнея, згідно з якою повноцінний скептицизм стосовно зовнішнього світу — на відміну від скептицизму щодо *деяких* тверджень про зовнішній світ — не був сформульований до часів Декарта. Сумнівною є і його слабша теза, що будь-яка подібна до ідеалізму теорія до Декарта є в найкращому разі «діалектичною конструкцією» (Vignuеat, *Idealism*, 23), а, отже, не є розвиненою теорією. Але хіба не такою самою конструкцією є ідеалізм і в Декартових *Meditationes*? А якщо так, в чому ж тоді полягає новаторство Декарта?

того, що речі якось видаються. Але теза (б) є більш суперечливою. Відповідний текст виглядає таким чином:

«Отож, це ціле, хай би яким воно було, що містить і годує¹⁸ нас; це, кажу, що постає моїм очам і мені відчувається, має землю й небо, чи бодай наче землю й наче небо¹⁹, я й називаю світом... Якщо ж ти заперечуєш, що те, що мені видається, є світом, ти піднімаєш суперечку про ім'я, бо я сказав, що для мене це й називається світом. І ще питаєш: "Якщо спиш, чи світ ти бачиш?"... Але якщо тобі подобається називати світом лише те, що бачать ті, хто не спить або сповна розуму, то доведи, якщо можеш, що ті, хто спить чи не сповна розуму, шаленіють чи сплять не в світі. Ось чому я кажу, що весь цей масив або устрій тіл, у якому ми є, або спимо, або шаленіємо, або не спимо, або є при своєму глузді, є або єдиним, або не єдиним. Поясни, яким чином це твердження може бути хибним» (СА 3.11.24-25)²⁰.

Хоча в подальшому тексті СА Августин надає інші й більш центральні аргументи проти глобального скептицизму (як-от безпомилковість математичних та логічних істин), ми обмежимося обговоренням шойно наведеного фрагмента, розглянувши три його найбільш прийнятних тлумачення, які я називаю «суб'єктивістське тлумачення», «епікурейське ідеалістичне тлумачення» та «епікурейське реалістичне тлумачення». Перед тим як розглянути кожне з них докладніше, ми можемо так спростити наведену вище Августинову аргументацію:

(1) Початкова позиція академіків: глобальний скептицизм.

(2) Заперечення Августина: диз'юнкції опису фізичного світу.

¹⁸ Дієслово «годує» (alitur) указує, що залежність між нами та світом одностороння: ми залежимо від нього, але не він від нас (примітка автора, адаптована до українського перекладу).

¹⁹ Іменник «небо» відтворює латинське coelum, що з урахуванням релігійного контексту, можливо, краще було б перекладати як «небеса» (примітка автора, адаптована до українського перекладу).

²⁰ В оригіналі: «Ego itaque hoc totum, quaecumque est quod nos continet, atque alitur; hoc, inquam, quod oculis meis apparet, a meque sentitur habere terram et coelum, aut quasi terram, et quasi coelum, mundum voco... Si autem hoc quod mihi videtur negas mundum esse, de nomine controversiam facis, cum id a me dixerim mundum vocari. Etiamne, inquires, si dormis, mundus est iste quem vides?... Sed si eum solum placet mundum vocare, qui videtur a vigilantibus vel etiam a sanis; illud contende, si potes, eos qui dormiunt ac furiunt, non in mundo furere atque dormire. Quamobrem hoc dico, istam totam corporum molem atque machinam in qua sumus, sive dormientes, sive furentes, sive vigilantes, sive sani, aut unam esse, aut non esse unam. Edissere, quomodo possit ista esse falsa sententia». В англійському перекладі Ч. Больярда: «And so I say this whole, of whatever kind it is, that contains and supports us; that appears to my eyes; and that I recognize to include the earth and sky - or rather the quasi-earth and quasi-sky - I call the world... And if you deny that what seems to me is the world, you are creating a controversy about a name, since I said it is called the world by me. And still you will ask: "If you are sleeping, is it the world that you see?"... But if it pleases you to call the world only what seems to those who are awake and sane then maintain (if you can) that those who are asleep and mad are not mad and asleep in the world. For this reason, I say that if we are sleeping or awake, mad or sane, this entire heap and mechanism of bodies in which we exist either is one or is not one. Explain in what way this statement can be false» (примітка перекладача).

(3) *Відповідь академіка*: скептицизм стосовно зовнішнього світу.

(4) *Остаточна відповідь Августина*: суб'єктивізм, ідеалізм чи реалізм?

Я спробую довести, що суб'єктивістське тлумачення успішно долає *глобальний скептицизм*, розглядаючи увесь наведений фрагмент зі згадкою про «наче землю» як пряму відповідь на (1), але не має великого успіху проти скептицизму *стосовно зовнішнього світу*, відтак залишає його без відповіді (3). Натомість «епікурейське ідеалістичне» та «епікурейське реалістичне» тлумачення обидва протистоять як (1), так і (3), а отже, краще відбивають загальну аргументативну структуру твору Августина в цілому.

2. Суб'єктивістське тлумачення

Бюрнеят формулює суб'єктивістське тлумачення, поєднуючи (а) тезу Августина про те, що йому «видається», і (б) його припущення «наче землі» в єдине спростування глобального скептицизму:

«Наскільки я можу встановити, Августин є першим філософом, який вирізняє як щось, що ми знаємо, безумовно суб'єктивні стани, і вирізняє їх як такі, що дають нам певне знання, *тому, що* вони є суб'єктивними станами... Цілком очевидно, що Августин свідомо говорить про суб'єктивні стани: по-перше, тому, що він постійно посилається на явища (“Це виглядає білим”, “Це смакує солодким” тощо), і по-друге... тому, що він шойно винайшов ідею: нам варто позначити як “світ” тотальність явищ, включаючи “наче землю” (*quasi terra*) і “наче небо”... Августин вважав, що претензія на знання чогось у цьому “світі явищ” є не підставою для скептицизму, а новим способом *спростувати* скептичну тезу про те, що ми нічого не знаємо»²¹ (Burnyeat, *Idealism*, 40).

Бюрнеят правильно каже, що Августин обговорює суб'єктивні стани, і правильно вважає, що ці стани *будуть* використані в аргументації проти глобального скептицизму. Але він не помічає, що в частині (а) відповіді Августина під захист береться тільки *існування* суб'єктивних станів. І лише в частині (б) Августин намагається знайти *знання* за допомоги свого припущення «наче землі». Але якщо це знання буде лише знанням суб'єктивних станів, а не зовнішнього світу, скептицизм стосовно зовнішнього світу залишиться недоторканим. Як показує останній рядок цитати з Бюрнеята, той вважає, що метою Августина тут є спростування *глобального* скептицизму, а не скептицизму стосовно зовнішнього світу. Я ж переконаний, що це припущення Бюрнеята некоректне.

Коротко кажучи, «суб'єктивістське тлумачення» безумовно відбиває загальний дух Августинової критики скептицизму, і, більше того, надає підстави для міцного філософського аргументу проти глобального скептицизму, який Августин справді висловлюватиме пізніше. Але це тлумачення не надає повної оцінки аналізованому нами фрагменту. Хоча тут можна запропонувати

²¹ Аналогічне тлумачення пропонує і Гарет Метью. Див. насамперед: Gareth Matthews, *Thought's Ego in Augustine and Descartes* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1992), 64–66; Gareth Matthews, “Consciousness and Life”, *Philosophy* 52 (1977), 13–26.

ти багато альтернативних тлумачень, текст СА підказує малоімовірне, на перший погляд, джерело таких ідей: епістемологію Епікура. Аби зрозуміти цю підказку належним чином, нам необхідно спершу розглянути свідчення на користь Епікурового впливу, бо саме цей вплив відіграє вирішальну роль у тих двох тлумаченнях, які я розвиватиму в подальших розділах цієї статті.

3. Впливи Епікура

Те, що для пояснення Августинового «наче земного» фрагмента слід звертатися до епікурейства, не є очевидним. Але на користь такого погляду є вагомі непрямі свідчення²². По-перше, Епікур чи епікурейство відкрито згадуються чотири рази на сторінках, що безпосередньо оточують фрагмент зі згадкою про «наче землю»; крім того, погляди Епікура, зі згадкою чи без згадки про їхнє походження, виринають і в інших місцях діалогу²³. В одному випадку Августин торкається взаємин між епікурейською епістемологією та академічним скептицизмом:

«Можливо, що епікурейці чи киренаїки говорять ще багато іншого на захист чуттів, проти чого я не знаю жодної відповіді академіків... Справді, хоч би що висували вони [академіки] проти чуттів, це не має чинності проти всіх філософів» (СА 3.11.26.76-81)²⁴.

²² Подальший аналіз важливості епікурейства для розуміння Августинової епістемології можна знайти в: Gerard O'Daly, *Augustine's Philosophy of Mind* (Berkeley, CA: University of California Press, 1987), 93. Там само на с. 92—102 розглядається багато інших творів Августина — включно з «Монологами» — у плані їхньої епістемологічної значущості. Як зазначив анонімний рецензент цієї статті, на такий зв'язок вказує й Тереза Фюрер у своєму надзвичайно докладному аналізі СА та його можливих історичних передвісників. Серед інших можливих джерел впливу Фюрер звертає особливу увагу на Цицеронів діалог «Про природу богів», 1.2.66 і далі. Див.: Therese Fuhrer, *Augustin Contra Academicos (vel De Academicis), Bücher 2 und 3: Einleitung und Kommentar* [Augustin] (Berlin: Walter De Gruyter, 1997), 332—353.

²³ Одну з таких незазначених алюзій можна знайти в СА 3.12.27.2-3: «ті, хто вважав найвищим людським благом задоволення». Відкриту згадку знаходимо в СА 3.10.23.43-47: «Як же ми розсудимо суперечку між Демокритом і старшими [за нього] фізиками стосовно того, чи єдиний світ, якщо згода не трималася навіть між ним та його учнем Епікуром? Адже цей ласолоб, якому наче прислужували атоми, — тобто маленькі частки, які він радісно хапав у темряві, — дозволив їм не триматися своєї дороги, а скрізь довільно відхилятися на інші шляхи...» (в оригіналі: *Quomodo enim inter Democritum et superiores physicos de uno mundo, et innumerabilibus litem diiudicabimus, cum inter haeredemque eius Epicurum concordia manere nequiverit? Nam iste luxuriosus cum atomos quasi ancillulas suas, id est corpuscula quae in tenebris laetus amplectitur, non tenere viam suam, sed in alienos limites passim sponte declinare permittit...* — Примітка перекладача), і також в СА 3.11.26.47-50: «А нумо як скаже якийсь епікуреєць: "...все, що тільки можуть бачити очі, вони бачать істинно"» (в оригіналі: *Age, si dicat Epicureus quispiam... quidquid autem possunt videre oculi, verum vident.* — Примітка перекладача).

²⁴ В оригіналі: «*Et Epicureus, vel Cyrenaici et alia multa fortasse pro sensibus dicant, contra quae nihil dictum esse ab Academicis accepi... Quidquid enim contra sensus ab eis disputatur, non contra omnes philosophos valet.*» В англійському перекладі Ч. Болльярда: «Perhaps an Epicurean or the Cyrenaics would say many other things on behalf of the sen-

По-друге, вжиті Августином терміни «наче земля» і «наче небо» бодай на позір нагадують наведений Цицероном в *De Natura Deorum* (надалі в тексті — DND) Епікурів опис богів як таких, що мають «наче тіла» і «наче кров»²⁵.

Уважний розгляд цього фрагмента (DND, 1.25.69-1.26.74) унаочнює різючі паралелі з Августиноювою полемікою в *Contra Academicos*, як в плані змісту, так і в плані риторичної структури. Ось повний текст цього фрагмента:

«...у бога не тіло, а наче тіло; не кров, а нібито кров... (1) Отож і Епікур, побачивши, що якщо атоми тягнуться своєю вагою в нижче місце, то вже нічого не лишається в нашій владі, бо їхній рух є певним і необхідним, винайшов такий спосіб уникнути цієї необхідності, який вочевидь вислизнув від Демокрита: стверджувати, що атом, коли вага й тяжіння тягнуть його прямо вниз, трохи відхиляється [убік]. Але казати так ще ганебніше, ніж не бути в змозі захистити те, що бажаєш.

(2) Так само він вчинив і проти діалектиків: стосовно їхнього вчення, що в усіх протиставленнях, в яких закладено “або так, або ні”, одне з двох є істинним, [він] злякався, що якщо він поступиться в цьому, так само і у “завтра Епікур або житиме, або не житиме”, щось із двох постане як істинне. Отож, він взагалі відкинув необхідність “або так, або ні”; що ж може бути дурнішим?

(3) Аркесилай тиснув на Зенона, кажучи, що хибним є все те, що видається чуттям; натомість Зенон вважав, що хибними є деякі чуттєві враження, але не всі. Епікур же злякався, що якщо хибним буде одне чуттєве враження, жодне не буде істинним, і заявив, що всі чуття проголошують істину. [Але] в цьому немає жодного глузду; адже він зазнав важкого удару, прагнучи відвести легший.

Так само він вчинив і з природою богів: аби уникнути гущини індивідуальних тіл, з якої випливали б загибель і розпад, він заперече божественне тіло, але [визнає] нібито тіло, і не кров, а нібито кров»²⁶.

ses. I am not aware of anything said by the Academic Skeptics to refute them... Whatever the Academic Skeptics maintain against the senses does not hold against all philosophers» (*нпутмітка перекладача*).

²⁵ Нижче я покажу, що ця схожість не може бути випадковою, особливо враховуючи щільні паралелі між СА 3.10.23-3.11.27 в Августина і DND 1.25.69-1.26.74 в Цицерона. Щодо можливих біблійних джерел, пор. 2 Петра 3:11-13: «І коли так усе це має розпастися, якими ж слід вам бути святими у всім вашім житті та в побожності, очікуючи та прискорюючи день Божого приходу, коли небо, палаюче, розтане і первні, розпалені, розтопляться! Нового ж неба й землі нової, згідно з його обіцянкою, очікуємо ми, в яких справедливість перебуває» (*укр. пер. І. Хоменка*).

²⁶ В оригіналі: «...non corpus esse in deo, sed quasi corpus, nec sanguinem, sed tamquam sanguinem.... Velut Epicurus, cum videret, si atomi ferrentur in locum inferiorem suo ponde, nihil fore in nostra potestate, quod esset earum motus certus et necessarius, invenit, quo modo necessitatem effugeret, quod videlicet Democritum fugerat: ait atomum, cum pondere et gravitate directo deorsus feratur, declinare paululum. Hoc dicere turpius est quam illud, quod vult non posse defendere. Idem facit contra dialecticos; a quibus cum traditum sit in omnibus diiunctionibus, in quibus “aut etiam aut non” poneretur, alterum utrum esse verum, pertimuit, ne, si concessum esset huius modi aliquid “aut vivet cras aut non vivet Epicurus”, alterutrum fieret necessarium: totum hoc “aut etiam aut non” negavit esse necessarium; quo quid dici potuit obtusius? Urguebat Arcesilas Zenonem, cum ipse falsa omnia diceret, quae sensibus viderentur, Zenon autem non nulla visa esse falsa, non omnia; timuit Epicurus, ne, si unum visum esset falsum, nullum esset verum: omnes sensus veri nuntios dixit esse. Nihil horum nisi valde; graviorem enim plagam accipiebat, ut leviolem repelleret. Idem facit in na-

Ось декілька ключових точок дотику:

(1) В DND 1.25.69 епікурейське «відхилення» подається як пряма відповідь на детермінізм Демокрита; в СА 3.10.23 Августин занотовує «суперечку» між Епікуром і Демокритом саме в питанні відхилення атомів від прямого шляху.

(2) В DND 1.25.70, одразу після розмови про «відхилення», згадується *заперечення* Епікуром істинності вичерпних контингентних диз'юнкцій стосовно майбутнього (приклад з тексту — «завтра Епікур або житиме, або не житиме») як ще одна спроба уникнути детермінізму; в СА 3.10.23 Августин стверджує незаперечну істинність декількох диз'юнкцій (хоча, зрештою, жодна з них не стосується майбутнього).

(3) В DND 1.25.70-71 думка Епікура, що всі відчуття істинні, подається як пряма відповідь скептичній тезі, що всі відчуття хибні, після чого обговорюється припущення про «наче тіло»; в СА 3.11.24 Августин пропонує відповідь скептицизму стосовно зовнішнього світу з посиланням на «наче землю»²⁷.

Між цими двома працями можна провести також інші паралелі²⁸. Але для наших теперішніх цілей достатньо й цього. Підсумовуючи, скажемо,

tura deorum: dum individuorum corporum concretionem fugit, ne interitus et dissipatio consequatur, negat esse corpus deorum, sed tamquam corpus, nec sanguinem, sed tamquam sanguinem». В англійському перекладі Ч. Больярда: «In a god there is not body but only quasi-body; there is not blood, but only quasi-blood... (1) Epicurus saw that if atoms were pulled down to a lower place by their weight alone, nothing would be in our power-since their motion would be fixed and necessary. Thus he created a way to escape this necessity which clearly escaped Democritus's notice. He said that an atom is carried directly downwards by its weight and heaviness, but swerves a little. But to say this is worse than the view he does not want to defend! (2) He makes the same move against the dialecticians, by whom we are told that in every disjunction in which 'Either A or not-A' is posited, one of the two [disjuncts] is true. He is afraid that if he were to concede something of this sort then one of the two [disjuncts] in 'Either Epicurus will or will not live tomorrow' would be made necessary. Thus, he denies that this entire 'A or not A' [disjunction] is necessary. But what could be said that is more dim-witted than this? (3) Arcesilaus pressed Zeno by saying that all things that seem to the senses are false, while Zeno said some seeings are false but not all of them. Epicurus feared that if one seeing were false none would be true. Therefore he said that every sense gives a true report. In none of this was he excessively cunning, for he took a heavier blow in order to repel a lighter one. He makes the same move concerning the nature of the gods. While eschewing the view that [the gods consist of] an accumulation of individual bodies, and the destruction and dissipation of them that would result, he denies of the gods body, but allows them only quasi-body; and denies blood, but allows quasi-blood». Цифри в дужках у цитаті й поділ цитати на абзаци належать Ч. Больярду (*примітка перекладача*).

²⁷ Слід зазначити, що в цьому місці Цицерон вживає не quasi («наче»), а tamquam («нібито»), хоча кількома рядками нижче він у тому ж самому сенсі вживає quasi. Отож, ці терміни є для нього взаємозамінними.

²⁸ Пор. (1) виклад Цицероном власних скептичних поглядів як таких, що спираються на визначення Зенона та «імовірнісний» опис дії (DND 1.5.12), себто саме на ті два мо-

що є відносно чіткі свідчення застосування Августином у своєму творі епікурейства загалом, і (цілком імовірно) Цицеронового викладу епікурейства в DND. Але як саме Августин використовував епікурейство? Наше друге провідне тлумачення, «епікурейське ідеалістичне», здобуває собі найбільшу підтримку в Цицероновій «академічній» критиці Епікурової теології в DND. Як каже Цицерон, підсумовуючи власну критику, «Епікур насправді усуває богів й залишає їх на словах»^{29, 30}.

4. Ідеалістичне тлумачення

Якщо Цицеронів скептик правий, то Епікур атеїст, а отже, його розмови про «нібито тіла» — це просто ретроградний спосіб стверджувати, що богів немає. Якщо світ можна уподібнити богам, і богів немає, звідси неважко дійти висновку, що немає й самого світу. Отож, ідеалізм *міг* легко виникнути з цієї дискусії. Тепер спробуємо дослідити Августинове припущення «наче землі» у світлі цієї можливості.

Переваги такого кроку очевидні: якщо Августин, відповідаючи на скептицизм стосовно зовнішнього світу, звертається до ідеалізму — тобто до погляду, що існують *лише* явища, а отже, ці явища *і є* світом — то аргумент скептика втрачає свою силу. Наші чуттєві враження тоді неможливо сплутати з чимось хибним просто через те, що ці явища ніколи не можуть хибити: адже немає жодного зовнішнього світу, який міг би їм суперечити³¹. Отож, ідеалістичне тлумачення успішно долає скептицизм стосовно зовнішнього світу, заперечуючи існування такого світу. «Фізичні диз'юнкції» при цьому зберігають свою аргументативну вартість, якщо вони сприймаються як такі, що стосуються не зовнішнього світу, а єдино існуючого світу явищ.

Отож, на користь цього тлумачення маємо три аргументи. По-перше, як я показав вище, воно має певне текстуальне та історичне підґрунтя. Августин мав достатньо матеріалів, аби сформувану таку теорію з мінімальними новаціями. По-друге, якщо сприймати Барклі серйозно, це філософськи чинна відповідь. Скептицизм стосовно зовнішнього світу втрачає всю

менти, на які Августин спрямовує свою атаку проти скептицизму, і (2) список «гарупіків, авгурів тощо» у Цицерона (DND 1.20.55-56) й аналогічний перелік в Августина (CA 1.7.19).

²⁹ В оригіналі: «Quae natura primum nulla esse potest, idque videns Epicurus re tollit, oratione relinquit deos» (*примітка перекладача*).

³⁰ DND 1.44.123-124. Августин також схилився до подібного радикального перетлумачення проблематичних поглядів: наприкінці CA він припускає, що академічні скептики не могли насправді вірити в те, у що вони вірили на словах, а отже (як він вважає) вони були прихованими платоністами. Див., зокрема: CA 3.17.38.

³¹ Це передбачає теорію істини як відповідності [думки реальності], якої й дотримувався Августин.

свою силу, якщо стосовно цього світу немає хибних вражень; якщо ж немає самого зовнішнього світу, хибне враження про нього є неможливим. По-третє, ідеалістичне тлумачення, на відміну від суб'єктивістського, дозволяє Августині відповісти і на глобальний скептицизм, і на скептицизм стосовно зовнішнього світу³².

Утім, це ідеалістичне тлумачення має і свої недоліки. Три заперечення тут є особливо показовими. По-перше, хоча таке тлумачення має певне історичне й текстуальне підґрунтя, ідеалізм — це радикально нова теорія (принаймні якщо вірити Бюрнеяту). Хоча Августин, звісно ж, міг її висунути — врешті-решт, якоїсь миті ідеалізм мав виникнути — можна припустити, що таке радикальне припущення мало отримати бодай якусь увагу з боку Августина та його коментаторів. Утім, наскільки я можу судити, жоден із середньовічних авторів не тлумачить Августина в такий спосіб³³. По-друге, хоча ідеалізм у певному сенсі справді долає скептицизм стосовно зовнішнього світу, він робить це доволі дивним чином. Якщо теза скептика полягає в тому, що знання істинності фізичних диз'юнкцій передбачає знання того, що зовнішній світ існує, як заперечення існування зовнішнього світу може насправді врятувати ці диз'юнкції? Існує спокуса сказати, що в найкращому разі «ідеалістичне тлумачення» може спростувати скептицизм стосовно зовнішнього світу, але воно робить це за рахунок втрати істинності наведених Августином диз'юнкцій стосовно зовнішнього світу, а отже, не містить незаперечного спростування глобального скептицизму. По-третє, якщо Августинове припущення «наче землі» насправді запозичене в Епікура, було б особливо дивним захищати такий ідеалістичний погляд, посилаючись на теорії, визнані всіма як матеріалістичні.

³² Подальшу (хоча й не таку пряму) підтримку цього тлумачення можна здобути через аналіз погляду стоїків на універсалії, і загалом на поняття, як на вигадки (*phantasma*), або ж «наче щось чи наче якості» (ὡσαυτὲ δὲ τι ὄν καὶ ὡσαυτὲ ποιόν — Диоген Лаерцій, «Життя філософів», 7.61). Латинське *quasi* (буквально, *qua si*, «як ніби») структурно подібне до грецького ὡσαυτὲ (ὡσ αὐ εἰ, «як ніби»). Немає переконливих текстуальних свідчень, що Августин мав на увазі цей погляд стоїків, хоча в ті часи, коли писався діалог «Проти академіків», такий погляд цілком міг просто «витати в повітрі». Див. докладне обговорення цього питання у: A.A.Long and D.N.Sedley, *The Hellenistic Philosophers: Vol. 1 [Hellenistic Philosophers]* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 164, 179, 181—182 та 236—237 (примітка автора, адаптована до українського перекладу; латинську транслітерацію грецьких цитат Ч. Болларда замінено на оригінальну греку).

³³ Утім, це не означає, що за доби Середньовіччя не існували певні різновиди ідеалізму. Цікавий і критичний погляд на позицію Бюрнеяту, а також аналіз того, як Августин, Еріугена й неоплатоніки загалом можуть тлумачитися як прибічники іншої, ніж у Барклі, форми ідеалізму, див. у: Dermot Morgan, “Idealism in Medieval Philosophy: The Case of Johannes Scottus Eriugena”, *Medieval Philosophy and Theology* 8 (1999), 53—82. Навіть якщо Морган правий стосовно Еріугени — а видається, що так — він не закликає приписати Августину саме такий ідеалізм, який обстоював Барклі.

Останнє заперечення надає підставу для третього, «епікурейського реалістичного» тлумачення, яке я вважаю коректним. Я викладатиму його в контексті повнішого аналізу Епікурової епістемології.

5. Епікурейське реалістичне тлумачення

Епікура найкраще визнати емпіриком: адже, на його думку, увесь наш ментальний зміст, зрештою, надходить від чуттів. Зовнішні об'єкти, на думку Епікура, цілком складені з атомів. Але позаяк ці атоми перебувають у постійному русі, зовнішні поверхні об'єктів постійно випромінюють надзвичайно тонкі, завтовшки в один атом, «образи» (*ейдола*) якостей їхніх поверхонь. Хоча інколи ці образи змінюються через зіткнення з іншими атомами, здебільшого вони залишаються незмінними, проходячи крізь порожнечу.

Згідно з Епікуром, коли ми отримуємо враження (*фантасія*) якостей цих зовнішніх об'єктів, ми сприймаємо при цьому не один образ, а радше серію образів. Це «нашарування» образів є каузальним поясненням нашого сприйняття речей, яке відбувається мимоволі, поза контролем нашої свідомості. У більшості випадків такі образи не є безпосередніми об'єктами сприйняття; радше якості самих цих об'єктів «безпосередньо» відчуються *за допомоги* цих образів. До цього моменту погляди Епікура, хоча й дещо дивні, видаються не вартими серйозної уваги. Але він іде й далі. На його думку, (здебільшого) з тих самих образів постають також сновидіння та галюцинації. Але в таких випадках образи, оминаючи чуття, потрапляють безпосередньо до розуму³⁴.

Розуміючи цю засадничу конструкцію, ми можемо краще досягнути дивовижну заяву Епікура, що *всі* чуттєві враження істинні. На перший погляд, нібито йдеться про істинну відповідність усіх чуттєвих вражень, незалежно від їхнього джерела, якостям зовнішніх об'єктів. Але той факт, що сновидіння та галюцинації вважаються враженнями, показує, що таке тлумачення хибне. Насправді Епікур вважає, що істинна відповідність існує не між враженнями та якостями зовнішніх об'єктів, а між враженнями та образами: відчуття є непомилним, оскільки воно справедливо повідомляє нам про стан образів, які його сформували. Тому, з позиції Епікура, глобальний скептицизм є хибним³⁵.

Хоча Цицерон в DND не надає повного опису Епікурової епістемології, він зазначає чимало її ключових принципів, включно з тезою, що «всі

³⁴ Варто зазначити, що розум, як і душа, для Епікура є матеріальним, а отже, його позиція, хоча й дивна, є не настільки дивною, як це видається на перший погляд.

³⁵ Короткий вступ до Епікурової епістемології див. у: Jeffrey S. Purinton, "Epicurus", in Don Garrett and Edward Barbanell, eds., *Encyclopedia of Empiricism* (Westport, CT: Greenwood Press, 1997), 91–96, та Long and Sedley, *Hellenistic Philosophers*, 72–97.

враження істинні»³⁶. Августин в СА описує дуже близький до цього погляд, кажучи, що для епікурейців «все, що тільки можуть бачити очі, вони бачать істинно»³⁷. Але загальна недовіра (і невеликий інтерес) до чуттів згодом привели Августина до думки, що скептицизм (імовірно, глобальний) можна спростувати й без віри в чуття в Епікуровому стилі³⁸.

Таке розуміння епікурейства дозволяє нам висунути доречне тлумачення Августинового фрагмента зі згадкою про «наче землю». Якщо всі враження істинні, навіть ті, що трапляються у сновидіннях та галюцинаціях, звідси негайно випливає, що глобальний скептицизм хибний. Тобто він хибний, навіть якщо враження про «наче землю» істинне. Більше того, якщо наявність *будь-якого* враження є прямим наслідком зовнішнього існування образів, з цього випливає, що хоч якийсь зовнішній світ *існує* насправді. Навіть якщо цей світ складається лише з образів, це все ж таки зовнішній світ, і цього достатньо, щоб гарантувати істинність Августинових фізичних диз'юнкцій. Таким чином, це «епікурейське реалістичне» тлумачення несумісне і з глобальним скептицизмом, і зі скептицизмом стосовно зовнішнього світу; воно зберігає істинність диз'юнкцій стосовно фізичного світу і є сумісним з епікурейством, на яке, я вважаю, Августин міцно спирається в цьому фрагменті. Більше того, на відміну від «ідеалістичного тлумачення», це прочитання не вимагає приписувати Августині радикальні прото-Барклівські погляди. Августин не є прихильником чуттів, але й не заперечує існування зовнішнього світу поза їхніми межами³⁹.

Утім, у цього тлумачення також є свої недоліки. По-перше, можна стверджувати, що Августин не мав потреби звертатися до скептицизму стосовно зовнішнього світу. Чи не можемо ми розглядати фізичні диз'юнкції просто як *відкинуті* Августином спроби спростування скептицизму, особливо у світлі подальшої тези Августина, що для його спростування вірогідність чуттів, в остаточному рахунку, неважлива? Хоча такий аргументативний тупик можливий, особливо зважаючи на звичну для Августина методу підходити до філософських проблем через низку риторичних питань (що зазвичай залишаються без відповіді)⁴⁰, я вважаю його

³⁶ DND 1.25.70.

³⁷ СА 3.11.26. Різниця між цими двома викладами, звісно ж, полягає в тому, що Августин вочевидь приписує епікурейцям лише тезу про те, що всі враження *видаються* чи *виглядають* істинними, а не більш сильну тезу про те, що всі враження *є істинними*.

³⁸ СА 3.11.26.

³⁹ Уживання Августином фрази «масив або устрій тіл» (*corporum molem atque machinam*) в СА 3.11.25 додатково підтверджує його атомістичну концепцію «наче землі». Як указує Фюрер, це також переконливо свідчить про вплив Епікура, особливо в порівнянні з фразою Лукреція *moles et machina mundi* в *De Rerum Natura* 5.96. Див.: Fuhrer, *Augustin*, 347.

⁴⁰ Цей підхід він практикує в усіх творах, включно з *Confessiones* і *De Trinitate*.

незадовільним поясненням обговорюваного фрагмента. Якщо можна знайти тлумачення, яке робить припущення «наче землі» аргументативно узгодженим з твором в цілому, слід віддати йому перевагу перед менш приязним прочитанням.

Друге заперечення можливо висунути з позиції скептика. Можна погодитися, що визнання Августином «епікурейської реалістичної» позиції є *несумісним* як з глобальним скептицизмом, так і зі скептицизмом стосовно зовнішнього світу, але стверджувати, ніби воно їх *спростовує*, означало б зайти надто далеко. Адже епікурейський підхід до скептичних сумнівів видається заснованим на міркуванні в колі, оскільки він *припускає* існування зовнішнього світу образів, а не доводить таке існування. Як епікуреєць може уникнути цього очевидного логічного кола? По-перше, ми могли б стверджувати, як це вже робилося неодноразово, що скептицизм (великою мірою) виникає з сумнівів щодо природи чуттів. Але такого роду сумнів буде доречним лише за наявності якогось зовнішнього світу, відповідність якому наші чуттєві враження можуть і втратити. Утім, на мою думку, радикального скептика врешті-решт неможливо подолати в такий спосіб. Тому я пропоную іншу відповідь. Навіть якщо епікурейство в цьому питанні припускається логічного кола, воно принаймні *намагається* врятувати фізичні диз'юнкції. А невдала спроба — це більш приязне тлумачення, ніж нездатність спробувати відповісти взагалі.

6. Висновок

Виходячи з цього останнього тлумачення, ми тепер можемо точніше оцінити аргументативну стратегію Августина в СА: хоч вона безумовно *протистойть* академічному скептицизму, та чи справді вона його спростовує? На мій погляд, відповідь позитивна — хоча слід пам'ятати, що Августинів опис академічного скептицизму дуже відрізняється від радикального піронічного скептицизму, який багатьма вважається найчистішою й найбільш захищеною формою скептицизму. Наповнюючи свою позицію змістом — як-от визнання Зенонового визначення істини — Августин вочевидь може претендувати на успішну атаку проти «академіків».

Надалі Августин надає приклади безумовно істинних математичних (як-от « $2 + 3 = 5$ ») та логічних істин (наприклад, «жодна річ не може і бути, і не бути»). Як і з фізичними диз'юнкціями, ці істини можна знати без будь-якого визначеного знання щодо існування зовнішніх об'єктів. Саме в цьому зв'язку (хоча й в іншій праці) Августин надає свою власну версію Декартового *cogito: si fallor, sum* (якщо хиблю, існую)⁴¹. Але острах «злого

⁴¹Див.: *De Civitate Dei* 11.26; подібні заяви можна знайти також в *De Trinitate* 1.5.12.21 та *Enchiridion* 7.20.

демона» виникне лише багатьма століттями пізніше; тому радикальний картезіанський сумнів тут ще не став реалізованою можливістю.

Пізніше Августин шукатиме ґрунту для певності — а за деякими тлумаченнями, і для *всього* людського знання — у своїй християнській вірі, зокрема через власну теорію просвітлення. Але ми бачимо, що в цій праці він задовольняється (звісно ж, широкими) межами елліністичної філософії в цілому. Скептицизм був достатньо серйозною загрозою, аби для його спростування Августин захотів поєднати зусилля навіть і з «наче атеїстом» Епікуром⁴².

Чарльз Больярд — заступник завідувача кафедри філософії та релігії університету Джеймса Медисона. Сфера його наукових інтересів — філософія середньовіччя, особливо її епістемологія та метафізика. Він досліджує долю скептицизму за доби середньовіччя від патристики до схоластики, а також стосунки середньовічної філософії з філософією античності, еллінізму та ранньомодерної доби.

⁴² Я дякую Джефрі Пурінтону, Х'юго Бенсону, Монте Куку, Томасу Остенфельду та моїм анонімним рецензентам із *Journal of the History of Philosophy* за філософські та перекладацькі коментарі до чернетки цієї статті. Я також скористався зауваженнями своїх слухачів в університеті штату Арканзас, університеті міста Редландс (Каліфорнія), університеті Джеймса Медисона, а також на 35-й Міжнародній конференції медієвістів (Каламазу, штат Мічиган).